

DOI: <https://doi.org/10.35219/history.2025.02>

Cristian Nicolae APETREI

Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați

ORCID: 0000-0002-0681-3518

E-mail: cristian.apetrei@ugal.ro

NAȘTEREA UNEI COMUNITĂȚI DE NEGUSTORI GRECII DIN MOLDOVA SECOLULUI AL XVI-LEA (II)*

THE MAKING OF A MERCHANT COMMUNITY THE GREEKS IN THE 16TH CENTURY MOLDAVIA (II)

Abstract. The 16th century brought to Moldavia a change that marked its economic and social life throughout the early modern era. Local merchants (Moldavian subjects of different ethnicities) lost control of the principality's trade to strong foreign competition. The winning side was dominated by Greek-speaking merchants, immigrants from the Ottoman Empire and the Venetian maritime empire starting from 1540s. Within a few decades, they formed a distinct community based on relationships of trust and various forms of solidarity. Towards the end of the century some of its members even began to take to a group identity. The present paper reconstructs the beginnings of this community, following two lines of investigation, published separately.

The second part of the study focuses on the interaction of Greek merchants with the economic-social environment in Moldova and aims at explaining how they managed to win against the local merchants. Sources from the 1550s-1570s suggest that business opportunities initially favored petty merchants only. They exploited the empty place left in the local economic-social system by the religious persecutions inflicted on the reformed protestants (Germans and Hungarians) and the Monophysites (Armenian) by orthodox princes. For the

* Studiul de față are la bază partea a II-a, revizuită, a capitolului *Negustorii greci în economia și societatea Țărilor Române (ca 1550-1620). Formarea comunității de afaceri din Moldova*, din teza noastră de abilitare: Cristian Nicolae Apetrei, *Arhitectură, societate, economie. Contribuții la istoria elitelor funciare și mercantile din Țările Române (secolele XIV-XVI)*, Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați, Galați, 2017, p. 94-109.

great merchants, the way was opened starting with the mid-1580s, when the financial crisis gripped the Ottoman Empire. In search of liquidity, the Ottoman government increased both the rate and the amount of financial obligations owed by the princes of Moldavia. Consequently, the latter had to constantly resort to credits offered by the merchants of Constantinople and the Cretan wine merchants. As a rule, credit relations were doubled by the favoring of creditors in the competition for leasing the fiscal revenues of the state/princes. Particularly profitable was the rank of “great publican”, which ensured the holder economic, fiscal and even legal advantages. Relations between the two sides were frequently strengthened with matrimonial alliances, followed by the promotion of Greek-speaking relatives into key positions in the government apparatus. Finally, the cooperation between the Moldavian princes and their Greek creditors took on a political nature as well. It should be noted that many of the local noble families did the same. The effects of these social integration strategies were the withdrawal of capital from commercial activities, land estate acquisitions and cultural assimilation. However, the economic conditions in Moldova remained unchanged, as the principality kept its peripheral status, both in relation to the Ottoman imperial system and to the European economic system. As a result, the assimilated merchants would be replaced in the 17th century by new waves of Greek-speaking merchants, migrating from both the Ottoman Empire and the Venetian maritime empire.

Keywords: Greek merchants; merchant community; 16th century; cattle trade; wine trade; Moldavia; Ottoman Empire; Venice; Poland

*

Începuturi dificile: anii 1550-1570

Condițiile pe care le-au găsit primii greci stabiliți în Moldova au fost favorabile mai curând negustorilor de rând, întrucât aceștia au beneficiat de un anumit “spațiu de manevră”, care a apărut la jumătatea secolului în structura economico-socială a principatului.

Sprijiniți de boieri și de cler, domnitorii din această epocă au pus în aplicare din o politică de convertire forțată a locuitorilor de altă confesiune decât cea ortodoxă, ale cărei motivații sunt încă subiect de dezbatere între istorici¹. Acțiunile lor au fost

¹ Șerban Papacostea, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale* (București: Corint, 2001), 307-308; Maria Crăciun, “Tolerance and persecution: political authority and religious difference in late medieval Moldavia”, *Colloquia. Journal of Central European History* 10-11, nr. 1-2 (2003-2004): 14-20; Ștefan Andreescu, “Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova urmașilor lui Petru vodă Rareș,” *Studii și Materiale de Istorie*

însoțite de distrugeri ale lăcașurilor de cult considerate eretice, confiscarea și purificarea obiectelor de cult, executarea celor care refuzau să se convertească. Afectată a fost în principal populația urbană a țării, formată din saxoni (sași), unguri și, mai ales, armeni. Reacția supraviețuitorilor a fost refugiarea în țările vecine, mai ales în Polonia și Imperiul Otoman. Nu se știe precis care a fost dimensiunea demografică a persecuțiilor, însă istoricii acestor evenimente nu ezită să vorbească despre un fenomen de masă². Printre cei afectați s-au aflat și negustori; nu a fost vorba numai despre comercianți de rând, ci și despre mari negustori³. Consecința era, de altfel, una logică dat fiind faptul că etniile menționate formau “coloana vertebrală” a comerțului Moldovei. Locul lăsat astfel de negustorii armeni, sași (saxoni) și unguri⁴ a putut fi ocupat de grecii imigrați din Imperiul Otoman și din insulele venețiene. Noii veniți au preluat astfel partea lăsată de respectivele etnii în comerțul la distanță cu mărfuri orientale și occidentale, precum și în comerțul regional cu produse autohtone agro-pastorale.

În această epocă, negustorii greci de rând sunt atestați foarte rar în mod individual. De exemplu, o sursă din Liov îi menționează în 1557 pe asociații Gavrilos și Ianis din Suceava, care încasau de la partenerii lor din orașul polon

Medie 27 (2009): 25-59; Andrei Pippidi, “«Bilicâne». Legendă și realitate”, *Studii și Materiale de Istorie Medie* 27 (2009): 68-71.

² Papacostea, *Evul Mediu românesc*, 287-315; Maria Crăciun, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujană, 1996), 56-88; Benoît Joudiou, “La réaction orthodoxe face aux étrangers dans le principautés roumaines au XVIe siècle,” în *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e-XVIe siècles)*, ed. Michel Balard, Alain Ducellier (Paris: Sorbonne Editions, 2002), 250-253; Alexandr Osipian, “Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250-1700: Integration of Armenian Trading Diaspora in Moldavian Principality,” *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook* (2012-2013): 121-124. Distrugerea lăcașurilor de cult este confirmată și de cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani, vezi Cătălin Iulian Hriban, “The destruction of Armenian churches in 1551 in Moldavia documented by the finds of 2000-2001 archaeological campaign in The Dormition Church (Armenian) in Botoșani,” *Arheologia Moldovei* 39 (2016): 301-311; Krzysztof Stopka, “Interakcje etniczne w mieście Staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku,” *Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej* 11 (2010): 101 (cazuri de armeni din Suceava și Vaslui refugiați la Camenița).

³ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, *Acte străine din arhivele Galiției, vechii Prusii și Țărilor de Jos* (București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1913), 339; *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale. Supliment*, vol. 1, 1403-1700, ed. Maria Soveja, Mihai Regleanu, Doina Tincușescu, Marcel-Dumitru Ciucă, Gabriela Birceanu (București: Direcția Arhivelor Statului, 1975), 84; N. Iorga, “Armenii și românii: o paralelă istorică,” *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a II-a, 36 (1913-1914): 27; Andreescu, “Presiune otomană și reacție ortodoxă,” 27-28, 46.

⁴ Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu (secolele XIII-XVI)* (Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza,” 2011), 370-371, 449-450.

contravaloarea unui butoi cu *muscatelo* și a două butoaie cu *malvasia*⁵. Ceva mai numeroase sunt sursele care fac referire la colectivități. De pildă, în anii 1562-1563, germanul Johan Sommer găsea orașul Reni locuit de foarte mulți negustori greci⁶. Douăzeci de ani mai târziu, englezul John Newberie trecea prin același oraș, unde se aflau în continuare numeroși negustori din Chios cu proprietăți⁷. Foarte probabil, observația pe care o făcea negustorul englez nu se referea la locuințele acestora, ci la numărul mare de prăvălii și/ sau depozite pe care le dețineau în oraș. Către finalul secolului, situații similare ies la iveală și în alte orașe, precum Galați, Baia sau Iași, indiciu al faptului că târgul Reni nu reprezenta un caz izolat⁸. De altfel, investigarea întregului spectru social al celor două țări române a scos la iveală faptul că imigrația greacă din această epocă nu a implicat doar negustori; sursele atestă și alte categorii socio-profesionale, precum: clerici, soldați, marinari, mici proprietari rurali, țărani dependenți și chiar răufăcători⁹.

Pentru marii negustori, însă, anii 1550-1570 nu au fost la fel de favorabili, așa cum par să fi fost pentru cei de rând. Indicatorul acestei stări e fapt îl constituie constatarea că posesorii de mari capitaluri au evitat așezarea în principat; ei au preferat în schimb să întrețină agenți comerciali în orașele principale ale Moldovei. Trei studii de caz vin să sprijine această concluzie. Primul este cel al lui negustorului de vin Alessandro Rally din Creta, care în anii 1562-1563 tocmai își instala un frate în Moldova, retras recent din Flandra¹⁰. Un al doilea este furnizat de cazul cunoscutului Leonin Servo, supus venețian originar tot din Creta, care își conducea

⁵ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 342.

⁶ Johannes Sommer Pirnensis, Antonius Maria Gratianus, *Viața lui Despot Vodă*, ed. Traian Diaconescu (Iași: Institutul European, 1998), 42-43.

⁷ *Călători străini despre Țările Române*, vol. 2, ed. Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (București: Editura Științifică, 1970), 259, 516.

⁸ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 5, *Cărți domnești, zapise și răvașe* (București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1903), 69; *Ibid.*, vol. 23, 443; Cristian Luca, "Despre rolul orașului Galați în comerțul exterior al Moldovei (sfârșitul secolului XVI–secolul XVII-lea)," *Perspective asupra istoriei locale în viziunea tinerilor cercetători* 1 (2005): 45-53.

⁹ Cristian Nicolae Apetrei, "Forme de integrare socială a grecilor din Țara Românească și Moldova în a doua jumătate a sec. al XVI-lea. Câteva observații generale," în *Arheologie și istorie în spațiul carpato-balcanic*, ed. Denis Căprăroiu (Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2011), 303-308; Lidia Cotovanu, *Émigrer en terre valaque: Estimation quantitative et qualitative d'une mobilité géographique de longue durée (seconde moitié du XIVe–début du XVIIIe siècle)* (Brăila: Istros, 2022), *passim*.

¹⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 8, 1476-1650 (București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1894), 96; C. Luca, *Dacoromano-Italica: Studi ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI-XVIII* (Cluj-Napoca: Academia Română, 2008), 6.

afacerile din Constantinopol și întreținea ca agent la Suceava, un nepot de frate¹¹. În fine, este de remarcat situația familiei Corniact, originară și ea tot din Creta. Frații Mihail și Constantin Corniact rezidau unul la Liov, celălalt la Constantinopol, de unde își expediau reciproc vinuri pentru Polonia și textile pentru Imperiul Otoman¹². Pentru supravegherea tranzitului prin Moldova, ei au întreținut de-a lungul anilor mai mulți agenți comerciali, unii recrutați din Europa Centrală, alții din rândurile rudelor. Aceștia din urmă plasau probabil o parte dintre mărfuri pe piața locală și suplimentau cu produse locale oferta principală, cu care familia se adresa celorlalte două piețe principale amintite anterior¹³.

Explicațiile acestei atitudini a ținut de rezultatul interacțiunii dintre interesele economice ale marilor negustori și realitățile locale din Moldova. Au contat aici pe de o parte structura economico-socială a principatului, iar pe de altă parte relația cu factorul politic local, reprezentat de domnitori.

În privința celui dintâi avem de-a face cu un calcul rece, de rentabilitate economică. Familiile în cauză dispuneau de capitaluri importante. În mod firesc, ele căutau să valorifice la maxim acest potențial, dar nu îl puteau atinge pe o piață restrânsă, cum era cea a principatului moldav. Chiar dacă oferta de produse locale agro-pastorale și materii prime era poate suficientă pentru a justifica voiajul înapoi (returul), era totuși nevoie ca și prima călătorie (turul) să fie la fel de profitabilă. Numai astfel se putea finanța returul și, totodată, se putea încheia circuitul comercial. Ori, în Moldova jumătății de secol XVI, profitabilitatea turului era una foarte redusă, întrucât marea majoritate a populației era lipsită de putere de cumpărare, iar capacitatea de absorbție a mărfurilor străine se limita la familia domnului, boierime și o foarte subțire elită urbană¹⁴.

Interacțiunea cu domnitorii a funcționat și ea în același sens. Alexandru Lăpușeanu (1552-1561, 1564-1568), de pildă, s-a implicat direct în comerțul țării

¹¹ Ioan–Aurel Pop, C. Luca, “Alcuni documenti veneziani inediti riguardanti i mercanti cretesi Servo a la loro presenza in Moldavia fra Conque e Seicento,” *Quaderni della Casa Romana di Venezia* 3 (2004): 73-83.

¹² Djonizy Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa* (Lwow: Drukiem Stauropigiańskim, 1844), 183; E. M. Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII веках* (Кишинев: Издательство ЦК КП Молдавии, 1968), 145; Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne* (București-Paris: Editura Academiei R.S.R. & Éditions de C.N.R.S., 1980), 127-128; Andrzej Dziubiński, *Na szlakach Orientu: Handel między Polska a Imperium Osmanskim w XVI-XVIII wieku* (Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 1998), 147-148.

¹³ C. N. Apetrei, “O relație reconsiderată. Negustorii din familia Corniact și Moldova în anii 1540-1570,” *Istros* 20 (2014): 556-557.

¹⁴ *Ibid.*, 563.

sale, lăsând foarte puțin spațiu de manevră pentru negustorii de meserie¹⁵. Domnul cumpăra vinul cretan de la evreii din Imperiul Otoman; pe piața din Liov îi avea ca parteneri de afaceri pe negustorii armeni și germani și se folosea de agenți comerciali români; iar pentru afacerile cu vite, tratata direct cu conducerea Veneției, care își trimitea în Moldova propriii negustori¹⁶. Între anii 1561-1563, domnia lui Lăpușneanu a fost întreruptă de Iacob Heraclid Basilicos, un grec din insule, cunoscut în istoriografie drept Despot Vodă. Urcarea lui pe tron a atras în serviciul curții numeroși greci, pe care îi regăsim printre apropiați, în diplomație sau în garda personală¹⁷. Pentru marii negustori însă, el a reprezentat mai curând o amenințare, întrucât a recurs în repetate rânduri la asasinat, pentru a-și însuși banii acestora. Printre alții, i-au căzut victime unul dintre membrii familiei Rally, pe care l-a deposedat de 7.000 ducați, și Mihail Corniact, de la care a luat (aparent) 60.000 ducați¹⁸. Violențele care au marcat sfârșitul domniei lui Despot Vodă au adus un nou val de xenofobie căruia i-au căzut pradă în special negustorii străini. Cei mai afectați au fost ungurii, germanii și italienii, însă nici supraviețuitorii nu au scăpat ieftin: mai toți creditorii fostului principe și-au pierdut banii¹⁹. În anul 1564, după revenirea lui

¹⁵ Gianluca Masi, "La lettera di Antonio Pandolfi a Piero Machiavelli sulle vicende del principato di Moldavia negli anni 1547-1563 (cod. Pal. 815 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze)," *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 6-7 (2004-2005): 382: "Et mercantilmente quante incette erano da farsi nel suo paese, le faceva fare per suo conto proprio proibendo alli altri Mercanti [...]". Situația pare să apropie de cea a sultanilor mameluci din secolul al XV-lea, care își asigurau monopolul vânzării mirodeniilor către negustorii venețieni prin intermediul vameșilor proprii, vezi Frederic C. Lane, *Venice: A Maritime Republic* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1973), 144, 287-288.

¹⁶ N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul. Regeste și documente din arhivele orașului Lemberg* (București: Tipografia Marinescu & Șerban, 1900), 41-43, 45; Cecyl Roth, *The House of Nasi: The Duke of Naxos* (Skokie: Varda Books, 2002), 36; Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu* (Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza," 1994), 75.

¹⁷ *Călători străini despre Țările Române*, vol. 2, 142, 306; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 1, *Acte și scrisori (1527-1572)* (București: Cartea Românească, 1929), 222.

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 8, 96; Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 19, *Documente felurite* (București: Atelierele grafice Socecu & Comp., 1910), 49-51; *Călători străini despre Țările Române*, vol. 2, 263-264; Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen*, 127. Vezi și Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea* (București: Editura Academiei R.S.R., 1979), 221, cu cazul unui negustor din Minsk, pe nume Paul Hriszkowicz.

¹⁹ Masi, "La lettera di Antonio Pandolfi," 385: "[...] et poi per ultimo il detto Desposta è stato ammazzato, e perché lui si era indebitato assai, ha ruinato di molti mercanti"; B. P. Hașdeu, *Arhiva istorică a României*, vol. 1 (București: Imprimeria Statului, 1864), 48:

Alexandru Lăpușneanu pe tron, Leonin Servo a inițiat tratative cu domnul pentru a achiziționa grâu, cu scopul de a-l livra pe piața venețiană, însă calamitățile naturale și o invazie tătară au lăsat prea puține cereale care să poată fi vândute, așa că venețienii au renunțat la afacere²⁰. Cazul lui Constantin Corniact este un alt exemplu concludent. După moartea fratelui său, el a preluat controlul asupra afacerilor familiei, însă în scurt timp s-a văzut în imposibilitatea de a continua aprovizionarea Liov-ului cu vin cretan din cauza monopolului al cărui beneficiar devenise negustorul evreu Joseph Nasi. Drept urmare, Corniact și-a mutat centrul decizional în Moldova, unde a luat în arendă încasarea taxelor vamale. Din poziția administrativă de *mare vameș*, el a încercat să saboteze caravanele cu vin pe care le trimiteau spre Polonia agenții lui Joseph Nasi și să își elimine astfel concurentul. Eficiența acestei tactici a fost însă limitată de interesele contrare ale domnului Moldovei. Alexandru Lăpușneanu își datorase revenirea pe tron tocmai lui Joseph Nasi, iar, între timp, acesta devenise favoritul noului sultan, Selim II; prin urmare, nu avea nici un interes să își pericliteze relația cu influentul negustor evreu. Foarte probabil, relația dintre domnul Moldovei și Constantin Corniact s-a deteriorat, așa că negustorul grec și-a mutat încă odată centrul de greutate al afacerilor, de această dată în Polonia. Aici a încercat ridicarea unei noi linii defensive. Mai întâi a intrat în relații de creditare cu regele Poloniei, apoi a procedat la fel ca în Moldova, luând în arendă încasarea taxelor vamale în palatinatele Rusiei și Podoliei. Din această postură, negustorul cretan le-a creat noi dificultăți agenților lui Joseph Nasi. Însă, după numai câteva luni, regele polon a intervenit și el pentru stoparea vexațiunilor la care erau supuși negustorii evrei, căci păstrarea bunelor relații politice și economice cu Imperiul Otoman constituiau o prioritate și pentru Coroana polonă. În final, Constantin Corniact s-a văzut nevoit să se resemneze în privința comerțului cu vin cretan și să își reorienteze afacerile din Polonia către alte tipuri de mărfuri²¹.

Începând însă cu anii 1570, conjunctura economică s-a schimbat, începând să stimuleze tot mai mult stabilirea în principat a marilor negustori greci. Factorii noi au fost exclusiv de natură locală și au avut drept punct de plecare o modificare semnificativă a atitudinii domnilor moldoveni față de negustorii posesori de mari disponibilități financiare; cu alte cuvinte, aceste schimbări interne nu au afectat cu nimic tendințele regionale descrise anterior (concurența puternică a evreilor sefarzi,

“Stephanus Tomsa in locum Despoti ad Palatinum Moldaviae suffectus et Mocruc gentis primas praedas agebant, et mercatores spoliabant aquisque submergebant”.

²⁰ Christiane Villain-Gandossi, “Les dépêches chiffrées de Vettore Bragadin, baile de Constantinople (12 juillet 1564–15 juin 1566),” *Turcica. Revue d’Études Turques*, 9/2-10 (1979): 105; Luca, *Dacoromano-Italica*, 1-14. În 1558 a mai existat o tentativă de negociere între Lăpușneanu și Servo, însă și aceea a eșuat din motive rămase necunoscute, vezi Pop, Luca, “Alcuni documenti veneziani inediti,” 74.

²¹ Apetrei, “O relație reconsiderată,” 557-562.

deschiderea comerțului venețian față de propriii supuși din *Stato da Mâr* și față de supușii otomani, cererea mare de vin pe piața poloneză). Prin urmare, Moldova a continuat să atragă mai departe o importantă diasporă formată de negustori de rând. Însă, importanța acesteia din urmă va scădea, pe măsură ce va crește gradul de implicare în economia și societatea micului principat a marilor figuri capitaliste.

Rămâne să clarificăm în continuare ce anume a determinat schimbarea de atitudine a principilor moldoveni și mai ales cum au reușit marii negustori greci să se impună în economia locală a Moldovei. A răspunde însă la această sarcină înseamnă să stabilim strategiile capitaliste la care au recurs acești mari negustori.

Împrumuturi financiare acordate domnilor români

În anii 1580, după o lungă perioadă de expansiune și stabilitate, economia otomană a intrat în criză. Una dintre componentele sale cele mai importante a fost cea monetară. Încă din deceniul anterior, Imperiul a început să se confrunte cu problema deprecierei monedei curențe (*akçe*). Punctul culminant l-a constituit anul 1585, când aceasta a fost devalorizată oficial cu 44%. Istoricii economiei otomane explică fenomenul prin dificultățile de natură financiară cu care s-a confruntat statul otoman: către finele secolului deficitele bugetului imperial au devenit cronice și din ce în ce mai mari²².

Cauzele deficitelor otomane nu au relevanță pentru discuția de față, însă consecințele lor ne interesează. Fiind confruntate cu venituri tot mai mici și cheltuieli tot mai mari, autoritățile otomane au încercat diverse metode de echilibrare a bugetelor. Una dintre ele a fost creșterea veniturilor pe care le asigurau cele două țări române. Începând cu anul 1574, otomanii au renunțat la vechile criterii și proceduri de numire a domnilor. Factorii interni de decizie au fost complet eliminați, iar principiul de selecție a devenit capacitatea financiară a candidaților. Cu alte cuvinte, câștig de cauză avea pretendentul care reușea să plătească cel mai mult. Angajamentele de plată ajungeau în consecință la sume imense, de care pretendenții nu dispuneau, așa că pentru a le obține, trebuiau să apeleze la împrumuturi acordate de creditorii otomani ai epocii. Majoritari au fost grecii, însă alături de ei acționau de asemenea turci și evrei²³. Cei mai mulți pretendenți rezidau în Imperiul Otoman;

²² Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 131-133, 137; Idem, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914," în *An Economic and Social History of Ottoman Empire*, vol. 2, 1600-1914, ed. Surayia Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 960-961.

²³ Mihai Maxim, "Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea," *Revista de Istorie* 32, nr. 9 (1979): 1748-1749; Ioan Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea* (Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 1989), 47-49; Bogdan

prin urmare, au găsit ușor în mediul economico-social al capitalei creditorii greci dispuși să le finanțeze aventurile politice. Mai departe, unii dintre acești greci au intrat chiar în grupul de susținători ai principilor și le-au servit drept agenți politici, financiari și comerciali, translatori, secretari etc.²⁴

Grupurile descrise aici și-au însoțit candidații la nordul Dunării îndată ce aceștia din urmă au obținut numirea pe tronul principatului²⁵. Dar speranțele creditorilor se legau nu doar de recuperarea împrumuturilor, ci și de extinderea afacerilor, profitând de poziția privilegiată în care ajungeau să afle. Astfel de cazuri sunt cele ale familiilor Amorosi și Vorsi, care se pare că l-au susținut mai întâi pe Iancu Sasul, pe care l-au și urmat apoi în țară. După mazilirea acestuia, ele au sprijinit financiar revenirea fostului domn, Petru Șchiopul²⁶. Nikolaos Domesticos Nevridis din Chios este un alt caz relevant. El a părăsit Moldova în 1584, probabil ca urmare a neînțelegerilor financiare pe care le-a avut cu Petru Șchiopul, dar a revenit în anul 1591, în calitate de creditor și susținător al lui Aron Tiranul²⁷.

Relațiile financiare dintre domni și autoritățile otomane nu s-au limitat doar la sumele plătite pentru numirea la conducerea principatului. Ele erau urmate de o serie întreagă de plăți, pe care se angajau să le facă după instalarea pe tron: daruri oficiale oferite sultanului și marilor dregători (*pişkeş*), daruri neoficiale sau mită (*rüşvet*) și majorări succesive ale tributului (*harac-i*)²⁸. Domnii trebuiau de asemenea să achiziționeze în regie proprie diverse produse de pe piața internă și să le expedieze în Imperiu, urmând ca plata să se facă prin decontare din *harac-i*. Pentru efectuarea plăților și livrarea produselor, autoritățile otomane impuneau adesea termene

Murgescu, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină* (Iași: Polirom, 2012), 314-315. Pentru o estimare a acestor datorii, vezi *Ibid.*, 95-96.

²⁴ Pentru o privire de ansamblu asupra rolului de mediatori jucat de greci între principii români și structurile de putere otomane, vezi Radu G. Păun, "Some observations on the historical origins of the «Phanariot phenomenon» in Moldavia and Wallachia," în *Greeks in Romania in the Nineteenth Century*, ed. Gelina Harlaftis, Radu Păun (Athens: Alpha Bank, 2013), 53-55; domnia sa introduce în discuție conceptul de "capital of trust", care sintetizează totalitatea serviciilor prestate de grecii constantinopolitani.

²⁵ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. 1, *Epoca veche* (București: Tiparul Românesc, 1925), 182-183; Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit*, 47-48; Ion Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vârtoarea secolelor* (București: Albatros, 1996), 115.

²⁶ C. N. Apetrei, "Greek merchants in the 16th century Romanian Principalities. New case study: the Vorsi family", *Istros* 18 (2012): 410-413.

²⁷ Idem, "Greek merchants in the Romanian principalities in the 16th century: the case of Nikolaos Domesticos Nevridis", *Istros* 17 (2011): 110-111.

²⁸ Maxim, "Regimul economic al dominației otomane," 1742-1749; Viorel Panaite, "The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia in Relation to the Ottoman Porte," în *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries*, ed. Gábor Kármán, Lovro Kunčević (Brill: Leiden, 2013), 32-33.

intempestive (excepție făcea tributul), care țineau cont de nevoile capitalei sau ale armatelor otomane²⁹. Ritmurile încasărilor fiscale din țară erau însă altele, întrucât erau dictate de ciclurile economiei locale, agro-pastorale. În plus, interveneau diverși factori care afectau baza de impozitare; atacurile cazacilor, tătarilor, pretendenților din Polonia sau calamitățile naturale reduceau periodic producția locală. Pentru a rezolva această lipsă de corelare între ritmurile încasărilor și cele ale cheltuielilor, domnii aveau nevoie de un acces constant la sume importante de bani lichizi. Astfel de sume puteau fi obținute numai prin credite pe termene scurte sau medii, iar pentru ca accesul la ele să fie rapid, era de dorit ca furnizorii lor să se afle în proximitatea tronului. Din aceste considerente, domnii epocii au continuat să apeleze la banii negustorilor greci după obținerea tronului. Sursele au conservat multiple astfel de cazuri, astfel încât modul de funcționare a mecanismului financiar este relativ bine cunoscut.

Unii dintre creditori au acceptat să primească bunuri funciare în schimbul banilor datorati de principii locali. În 1592, de pildă, negustorul Teodor Andrei Chiriac l-a ajutat pe Aron Tiranul cu un număr de șase cai de luptă în valoare de 12.000 aspri. Domnul tocmai revenise pe tron cu ajutorul trupelor otomane și transilvănene, așa că avea nevoie de daruri de preț pentru a-i răsplăti pe comandanții acestora³⁰. După calmarea situației politice, negustorul grec a primit din partea principelui un sat în locul banilor³¹. O situație similară s-a petrecut cu unul dintre membrii familiei Paleologu. Acesta l-a împrumutat pe Constantin Movilă de două ori cu câte 1.000 galbeni. Banii erau destinați “nevoilor țării”, o formulă stereotipă prin care se înțelegeau cheltuielile impuse de autoritățile otomane. Ulterior, în schimbul celor

²⁹ Vezi Dumitru Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc, 1473-1868* (București: Tipografia “România Nouă”, 1931), 5-8; Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, vol. 1, 1455-1774 (București: Editura Academiei R.S.R., 1976), 133-134. Pentru o privire de ansamblu asupra modului în care otomanii își pregăteau marile campanii din punct de vedere logistic, vezi Gilles Veinstein, “Comment Soliman le Magnifique préparait ses campagnes: la question de l’approvisionnement (1544-1545, 1551-1552)?” în *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, ed. Faruk Bilici, Ionel Căndea, Anca Popescu (Brăila: Istros, 2007), 487-532.

³⁰ Constantin Rezachevici. *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*, vol. 1, *Secolele XIV-XVI* (București: Editura Enciclopedică, 2001), 766-767, 770

³¹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 6, *Cărți domnești, zapise și răvașe* (București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1904), 12, 15; *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 4, 1591-1600, ed. Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan, Mihail Roller (București: Editura Academiei R.P.R., 1952), 105; *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVII*, vol. 1, 1601-1605, ed. Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan, Mihail Roller (București: Editura Academiei R.P.R., 1952), 48.

2.000 galbeni, domnul i-a dăruit creditorului un număr de trei sate cu țărani dependenți³².

O altă modalitate de restituire a împrumuturilor a fost arendarea de către creditori a încasării taxelor vamale. O astfel de situație l-a avut drept protagonist pe negustorul Nikolaos Domesticos Nevridis. Din postura de *mare vameș*, în anul fiscal 1581-1582, el a achitat la Liov o serie de bunuri și servicii de care a beneficiat Iancu Sasul. Acesta nu și-a achitat însă datoria față de negustorul grec, ci a preferat să-i concesioneze pentru încă un an încasarea taxelor vamale³³.

Ce-a de-a treia modalitate de restituire a împrumuturilor era furnizarea de către domnitor a unor produse ale economiei locale. O asemenea realitate este pusă în lumină de un document din 1591. Este vorba despre o evidență contabilă a oilor achiziționate de diverși negustori de la Petru Șchiopul, mai precis din veniturile sale fiscale. Lista cuprinde un număr mare de cumpărători, cei mai mulți fiind negustori greci de vite și măcelari turci din Imperiu. Informațiile sale se completează în mod fericit cu cele aduse de un grup distinct de documente, care arată că unii din negustorii din 1591 îl împrumutaseră pe domn în prealabil. Ele arată că datoriile urmau să fie plătite în oi, la prețuri prestabilite³⁴. Plecând de la aceste informații, este de crezut că majoritatea negustorilor de oi prezenți în documentul din 1591 erau creditori ai lui Petru Șchiopul. Printre ei, pot fi identificați însă câțiva greci așezați în Moldova, despre care avem și alte indicii sau chiar date certe că îl împrumutaseră pe principe. Unul dintre ei este Ianis Caloghera din Epir; despre el, documentul din 1591 lasă să se înțeleagă că și-a trimis un agent sau o rudă care să îi preia oile³⁵. Din alte surse știm însă că Ianis Caloghera ocupa în acea vreme funcția de *mare vistier*³⁶, ceea ce permite ipoteza unui împrumut prealabil. O a doua familie menționată este

³² C. N. Apetrei, "A descendent of the Byzantine emperors at the court of the Moldavian princes: the Grand Postelnik Dumitrache Chiriță Paleologul," *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe* 2, nr. 1-4 (2010): 70.

³³ Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, 74-75; Ilie Minea, "Aron Vodă și vremea sa," *Cercetări Istorice* 8-9, nr. 1 (1932-1933): 154.

³⁴ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 14/1, *Documente grecești (1320-1716)*, ed. N. Iorga (București: Librăriile Socec & Co, 1915), 86-89; *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 3, 1571-1590, ed. Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan, Mihail Roller (București: Editura Academiei R.P.R., 1951), 446-447, 450-451.

³⁵ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 11, *Acte din secolul al XVI-lea (1617-1612) relative mai ales la domnia și viața lui Petru-Voda Șchiopul, 1517-1612*, ed. N. Iorga (București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1900), 224.

³⁶ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII* (București: Editura Enciclopedică Română, 1971), 312.

Caragea din Chios³⁷. Aceasta este reprezentată în document prin doi membri: unul care se afla în slujba principelui, ca *postelnic*, și unul care activa în calitate de *kasap*, probabil la Constantinopol³⁸. În fine este de reținut Ianaki Simotas din Epir, negustorul oficial al domnului; despre el, chiar documentul din 1591 afirmă că prelua oile în contul unei datorii restante³⁹.

Comerțul la distanță cu vin cretan: anii 1570-1600

După 1570, sursele consemnează în Moldova un număr din ce în ce mai mare de negustori de vin. Deși nu dispunem de date precise cu privire la sumele pe care le rulau, totuși o anumită concluzie poate fi desprinsă în acest sens, dacă privim atent datele tehnice ale activității. Din sursele venețiene și polone reiese de pildă că unitatea operațională în cadrul tranzacțiilor era un butoi cu capacitatea de 480-490 litri⁴⁰; aceasta impunea fără îndoială costuri ridicate de achiziție și de transport. La acestea se adăugau costuri foarte ridicate reclamate de plata taxelor vamale: 7,5 ducăți/ butoi în Imperiul Otoman, 4 ducăți/ butoi în Moldova și 4 ducăți/ butoi în Polonia⁴¹. Capitalurile investite în acest tip de comerț erau așadar ridicate pentru fiecare unitate operațională, ceea ce înseamnă că astfel de afaceri nu puteau fi derulate decât de negustori care dispuneau de capitaluri mari⁴².

³⁷ *Ibid.*, 42-43; Gerd Franck, "Grecii din Moldova – între integrare și asimilare (sfârșitul secolului XVI – prima jumătate a secolului XVII). Modele de ascensiune socială", în: *Etnie și confesiune în Moldova medievală*, ed. Ion Toderașcu (Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2006), 231-233.

³⁸ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 11, 226-227, 229.

³⁹ *Ibid.*, 221, 227, 228. Despre funcția lui Simotas, vezi Iorga, *Istoria comerțului*, 192; Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit*, 57. Un alt membru al familiei Simotas era *celep*, vezi Petre Ș. Năsturel, Andronikos Falangas, "Istoria moaștelor piciorului Sf. Ioan Botezătorul de la mănăstirea Secu," *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg*, 15 (1989): 149, 157.

⁴⁰ C. N. Apetrei, "*Kufa* polonă și *botta* cretană: note de metrologie premodernă", lucrare prezentată la Congresul Național al Istoricilor Români, Universitatea "Babeș-Bolyai" – Comitetul Național al Istoricilor Români – Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 25-28 august, 2016.

⁴¹ Eric R. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006), 87; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 2, *Acte și scrisori (1573-1584)* (București: Cartea Românească, 1930), 159-160; Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом*, 161; Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen*, 128.

⁴² Concluzia este susținută și de o statistică a istoricului ucrainean Volodimir Krivonos, potrivit căruia ca 45% dintre negustorii de vin activi la Liov între 1550 și 1650 au vehiculat cantități cuprinse între 50 și 200 *kufa*, iar ca 30% dintre ei, cantități cuprinse între 20 și 50 *kufa* (Володимир Кривонос, "Торгівля левантійським вином у Львові в середині XVI – першій половині XVII ст." în *Львів: місто, суспільство, культура*, vol. 3, ed. M.

Profiturile realizate au fost probabil foarte ridicate, întrucât unele familii cretane, precum Damilo, Rali, Varsami și Vevelli, au folosit Moldova drept principală bază de operațiuni⁴³. Integrați în rețele comerciale similare sau chiar în aceleași rețele, grecii din Imperiul Otoman le-au călcat pe urme. Majoritatea acestora – Amorosi, Cavaco, Coressi, Nevridis, Servo și Vorsi – proveneau din Chios⁴⁴. Alături de ele găsim însă și familii din Epir, așa cum erau Panas și Simotas⁴⁵. Pentru acest din urmă grup, eficiența instituțiilor venețiene a reprezentat probabil o garanție utilă sau necesară⁴⁶, întrucât unele dintre ele – Nevridis, Vorsi, Cavaco – s-au pus sub protecția ambasadurilor venețieni (*baili*) din Constantinopol, iar membrii lor au devenit simultan supuși venețieni⁴⁷.

Trebuie remarcat însă faptul că între lista acestor nume de familie și lista armatorilor și/ sau căpitanilor de nave care făceau curse între Creta și Dunărea de Jos nu există decât două nume comune: Coressi și Vevelli⁴⁸. Aceasta nu poate să însemne decât un singur lucru: celelalte familii din lista noastră achiziționau vinul pe una dintre etapele drumului dintre Creta și Gurile Dunării.

Despre unele dintre acestea știm că s-au asociat cu grecii din Constantinopol. Negustorul Ianuli din Iași, de pildă, era asociat cu Manoli Masino din Constantinopol, iar în 1588 ei trimiteau la Liov un transport de vin *malvasia* cu ajutorul unor cărăuși moldoveni⁴⁹. Despre altele știm că au încheiat alianțe matrimoniale cu italienii supuși otomani, așa cum este cazul familiilor Servo (din Suceava) și Cavaco, pe care sursele le arată în relații de rudenie cu Pietro Galante,

Мудрого (Львів: Львівський Національний Університет імені "Івана Франка", 1999), 128.

⁴³ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 389, 398-399, 427; Idem, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, 86; C. Luca, "Un protagonist al vieții politice și economice din Țările Române în primele decenii ale secolului al XVII-lea: Constantin Battista Vevelli," *Argessis. Studii și Comunicări. Istorie* 13 (2004): 198-202.

⁴⁴ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 3, 1576-1599 (București, 1880), 547; Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 439-440; Luca, *Dacoromano-Italica*, 70-72, 202.

⁴⁵ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 391; Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les Pays roumains. Contributions à l'histoire des relations gréco-roumaines* (Iannina: Association d'Études Epirotes, 1984), 88-89.

⁴⁶ Pentru detalii, vezi Dursteler, *Venetians in Constantinople*, 208-209.

⁴⁷ Iorga, *Istoria comerțului*, 199; I.-A. Pop, C. Luca, "Alcuni documenti veneziani inediti", 75; C. N. Apetrei, "The case of Nikolaos Domesticos Nevridis," 108-110.

⁴⁸ Φανή Μασροειδή, *Ο Ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600). Κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες* (Ιωαννίνα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1992), 182, 191, 203, 233, 239; Eadem, "Πρόσωπα και δραστηριότητες το β' μισό του 16^{ου} αιώνα", *Δωδώνη: ιστορία και αρχαιολογία* 27 (1998): 71, 75, 100, 105, 116, 128, 144.

⁴⁹ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 400.

un cunoscut negustor din Pera⁵⁰. Despre Galante, știm însă că în anii 1569-1570 a reușit să intre în rețelele comerciale ale evreilor⁵¹, deci nu este exclus ca familia Servo să fi avut acces la vinurile aduse de evrei până în capitala otomană. Așadar și într-un caz și în altul este vorba despre negustori greci integrați în rețele care aduceau vinul până la Constantinopol.

Celelalte familii însă nu își puteau procura vinul decât în porturile dunărene Chilia, Reni, Galați sau în capitala Moldovei, orașul Iași⁵². Concluzia care rezultă de aici este una importantă, întrucât aceasta înseamnă că cei mai mulți dintre negustorii greci de vinuri din Moldova și-au asigurat poziția profitabilă de intermediari între furnizorii vinului cretan și cumpărătorii lui din Polonia.

Eficiența acestei strategii se poate observa în registrul vamal polon din anul fiscal 1578-1579, unul dintre puținele de acest fel care s-au păstrat. Potrivit acestuia, dintr-un total de 813,5 butoaie cu vin *malvasia* intrate în Polonia, 377 butoaie (46%) au fost aduse de evreii din Constantinopol, 341 butoaie (42%) de greci (din Creta, Chios, Constantinopol și din alte zone neprecizate), iar restul (12%) de armeni, italieni și moldoveni⁵³. Importanța documentului este accentuată de faptul că anul fiscal 1578-1579 a fost ultimul în care evreul Joseph Nasi a mai beneficiat de monopolul vinului în Imperiul Otoman. Prin urmare, negustorii greci au reușit să anuleze practic efectele privilegiului de care beneficiase familia Mendes între granițele Imperiului Otoman⁵⁴.

Arendarea vămilor Moldovei

Instrumentul cu ajutorul căruia grecii au reușit să obțină poziția de intermediari în cadrul comerțului de tranzit cu vin pentru Polonia a fost sistemul vamal al Moldovei. Principii perioadei încredințau încasarea taxelor vamale odată pe an, unuia sau mai multor negustori, numiți *mari vameși*. În anul respectiv, aceștia aveau sub control toate punctele vamale ale țării. Se pare că domnii nu organizau licitații, ci

⁵⁰ I.-A. Pop, C. Luca, "Alcuni documenti veneziani inediti", 75; C. Luca, "Three Families of Levantine Merchants from Constantinople in the Late Sixteenth Century International Maritime Trade in North-Western Black Sea and Lower Danube Areas", *Transylvanian Review* 29, Suppl. 1 (2020): 75-77.

⁵¹ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, vol. 10 (Lwow: 1884), 100; Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом*, 154; Кривонос, "Торговля левантійським вином у Львові", 127-128.

⁵² Vezi contractul de transport din 1601, analizat de Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом*, 155, 211, în care este prevăzută posibilitatea achiziționării unor cantități de vin din Iași, situație în care tariful de transport suferea modificări.

⁵³ Roman Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, vol. 2, *Tablice i materiały statystyczne* (Poznan: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1929), 257.

⁵⁴ O concluzie similară, la A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu*, p. 191.

încredințau contractele în mod direct. Atunci când existau mai mulți contractanți, principele încheia înțelegeri cu fiecare dintre ei; în acest fel, fiecăruia îi revenea o parte din riscuri, costuri și beneficii. De regulă, această practică îi permitea să folosească contractul de arendă pentru a obține finanțare curentă sau în avans. De pildă, în anul fiscal 1582-1583, negustorii Sima Vorsi și Nikolaos Domesticos Nevridis au primit contractul de arendă din partea lui Iancu Sasul. Însă în toamna anului 1582, otomanii l-au destituit pe cel din urmă. Înlocuitorul său, Petru Șchiopul, l-a menținut în funcție pe Sima Vorsi, care se pare că îl sprijinise cu bani pentru a reveni pe tron; pe Nevridis însă l-a condiționat să plătească în avans 40.000 taleri, partea sa din prețul arendei, pentru a-l menține în funcție. În anul următor, Vorsi a fost menținut *mare vameș* (și a rămas astfel până în 1588), în vreme ce Nevridis a arendat încasarea vămilor doar pentru două luni și jumătate, angajându-se să plătească în fiecare lună câte 4.000 taleri⁵⁵.

Faptul că principii încredințau direct contractele de arendare, induce concluzia că prețul arendei avea o valoare relativ constantă și cunoscută. Mai multe surse independente una față de cealaltă indică faptul că în anii 1580-1590, acest preț se situa în jurul sumei de 80.000 taleri⁵⁶. Rezultă și de aici cu prisosință că negustorii implicați în această activitate dispuneau de capitaluri importante. Așa se explică de ce sursele atestă între anii 1580-1620 un număr de 22 *mari vameși* de origine greacă, dintr-un total de 30 de nume cunoscute⁵⁷. Între ele găsim multe dintre familiile de mari negustori greci din Moldova: Nevridis, Vorsi, Cavaco, Kiriak, Damilo, Amorosi, Panas, Vranas. Slaba concurență pe care o întâlnesc aceste familii este reprezentată de câțiva boieri moldoveni, o familie raguzană, venită din Țara Românească și câțiva negustori balcanici. Trebuie reținut însă faptul că în anul fiscal 1591-1592, când contractele au fost încheiate cu doi negustori raguzani (Domenico de Giorgio și Giovanni de Marini Polli), aceștia nu au reușit să facă față cheltuielilor. În consecință, după numai două luni, ei s-au văzut nevoiți să își asocieze un partener grec (Manea Grecul)⁵⁸. Devine astfel evident faptul că

⁵⁵ C. N. Apetrei, "The case of Nikolaos Domesticos Nevridis", 102-103.

⁵⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. 3, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (București: Editura Științifică, 1971), 202; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 3, *Acte și scrisori (1585-1592)* (București: Cartea Românească, 1931), 223-225; Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 432-433. În acest context, reținerile manifestate de Bogdan Murgescu față de cifrele respective (*Idem, Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea* (București: Editura Enciclopedică, 1996), 257) credem că sunt neîntemeiate.

⁵⁷ Constantin Tofan, "Dregători ai Țării Moldovei în Evul Mediu: vameșii (secolele XIV–XVII)," *Memoria Antiquitatis* 22 (2001): 522-524.

⁵⁸ *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 4, 76.

arendarea încasării taxelor vamale a fost o activitate preferată și dominată de negustorii greci.

Explicațiile pentru această preferință sunt cele date de specificul acestei activități, general valabil în întreaga zonă, dar și de câteva particularități locale. Este de reținut în primul rând accesul facil la informațiile cu caracter economic și politic, acces considerat a fi unul dintre elementele fundamentale ale strategiei capitaliste⁵⁹. Trebuie luate în calcul apoi relațiile de putere și de influență pe care le puteau stabili în raport cu ceilalți actori economici; peste tot, arendașii vămilor dispuneau de instrumente legale sau nelegale pentru a facilita activitatea acestora sau, dimpotrivă, pentru a o bloca⁶⁰. Cu siguranță, marii vameși din Moldova nu făceau excepție de la această regulă; după cum remarcă un negustor evreu care a tranzitat țara în anul 1587: “autoritatea vameșului este mare în acea țară [Moldova] și ține loc de judecător în afacerile negustorești”⁶¹.

Puterea de care au dispus negustorii greci aflați în această ipostază a fost în consecință una considerabilă; ea le-a permis să își atragă asociați atât din rândurile negustorilor străini implicați în comerțul la distanță, cât și din rândul negustorilor locali, interesați și unii și alții de protecție, de relațiile lor interne și externe, de scutiri sau amânări la plata taxelor etc. În acest fel, marii vameși greci au avut acces la mărfurile occidentale sau orientale care tranzitau Moldova spre Imperiul Otoman sau Polonia, dar și la produsele locale, care alimentau comerțul regional aflat în mâinile armenilor și moldovenilor. Prima parte a afirmației anterioare este dovedită de o situație referitoare la familia Amorosi. Între anii 1597-1601, aceasta a controlat poziția de *mare vameș* prin Giovanni Battista, cel mai cunoscut reprezentant al său⁶². În 1599 însă, un alt membru al familiei se asociase cu negustorul grec Cosma de

⁵⁹ M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980), 130-131. Despre importanța informației pentru succesul afacerilor, vezi și Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, trad. Adrian Riza, vol. 2 (București: Meridiane, 1985), 49.

⁶⁰ Daniel Goffman, “Jews in Early Modern Ottoman Commerce,” în *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, 15th to 20th Century*, ed. Avigdor Levy (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2002), 32.

⁶¹ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 394-395. Un astfel de caz este atestat în 1606, când marele vameș Alexa judeca un diferend între negustorul liovean Jan Lukaszowicz și niște cărăuși, de asemenea lioveni, vezi *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV-începutul celui de-al XVIII-lea*, vol. 1, 1408-1632, ed. J. S. Grosul, A. C. Oțetea, A. V. Novoselski, L. P. Cerepnin (Moscova: Știința, 1965), 262-264.

⁶² E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 12, *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai-Vodă Viteazul*, ed. N. Iorga (București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1903), 307-308, 1103, 1123; N. Iorga, *Scrisori de negustori* (București: Datina Românească, 1925), 54-55.

Campis, pentru a duce vin *malvasia* la Liov⁶³. Cea de-a doua parte a afirmației este susținută de constatarea că marii vameși greci din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au încheiat tranzacții importante și cu produse locale. Constantin Corniact a vândut în Polonia 500 piei de vită; Nikolaos Domesticos Nevridis și Sima Vorsi au vândut tot acolo ca. 1500 de boi; Andrei Damilo a livrat și el un mare număr de boi, care chiar a stârnit nemulțumirea autorităților otomane; la rândul său, Sima Vorsi a expediat în Italia un număr de 12.000 piei de vită, precum și diverse cantități de ceară și lână⁶⁴.

Avantaje mari veneau și din scutirea *de facto* a propriilor mărfuri de taxele vamale. Aceasta este motivul pentru care marile tranzacții erau derulate tocmai pe durata exercitării funcției. Cel mai vizibil beneficiar al acestei facilități a fost Sima Vorsi, care a ocupat dregătoria timp de șapte ani fiscali consecutivi⁶⁵. În acest interval de timp el a derulat atât operațiunile cu produsele agro-pastorale menționate anterior, cât și tranzacții cu vin cretan (*malvasia*). S-a păstrat până astăzi unul dintre contractele prin care se angaja să livreze acest din urmă produs; din el rezultă că își permitea să vechiculeze cantități de ca. 100 tone⁶⁶.

O comuniune de interese economice: negustorii greci și domnitorii Moldovei

Constrânși de nevoile financiare, domnii Moldovei au fost ei înșiși actanți economici implicați în comerțul regional sau la distanță. Ei aveau însă nevoie de ajutorul unor rețele comerciale pentru a-și putea vinde bunurile (obținute prin impuneri fiscale) sau pentru a cumpăra mărfuri străine. Această nevoie s-a pliat peste practica arendării vămilor către marii negustori din țară și a dus la transformarea marilor vameși în agenți comerciali sau negustori oficiali ai principilor moldavi (*mercatores Palatini Moldaviae*)⁶⁷. În acest fel s-au pus bazele unei comuniuni de interese economice între domni și negustori. În schimbul cunoștințelor tehnice și al rețelelor comerciale pe care le puneau în serviciul celor dintâi, negustorii obțineau șansa de a desfășura tranzacții sub protecția statului. Studiile de caz asupra activității unor familii precum Nevridis sau Vorsi ne dezvăluie dimensiunile rețelelor comerciale pe care acestea le controlau; ele

⁶³ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 450.

⁶⁴ Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, 184; Constantin Esarcu, "Estracte inedite despre România din dispacele trimișilor venețieni la Constantinopol între anii 1558–1600, adunate în arhivele Veneției," *Columna lui Traian* 5, nr. 9 (1874): 239; E. Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, vol. IV/2, 1600-1650 (București: Stabilimentul grafic Socecu & Teclu), 123-124; Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 432-433.

⁶⁵ Apetrei, "New case study: the Vorsi family," 419.

⁶⁶ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 398-399.

⁶⁷ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 398-399.

întrețineau agenți comerciali în Imperiul Otoman (la Constantinopol și în Cipru), în Italia (la Roma, Veneția și Ancona) și, bineînțeles, în Polonia (la Liov)⁶⁸.

Comuniunea de interese economice poate fi văzută mai ales atunci când negustorii întâmpinau dificultăți în afara țării; în astfel de ocazii, domnitorii interveneau pe lângă puterile străine pentru a-și proteja negustorii și mărfurile. În 1584, de pildă, autoritățile venețiene din insula Kythira (it. *Cerigo*; gr. Κύθηρα) i-au confiscat marelui vameș Sima Vorsi o treime din încărcătura unei nave expediate către Italia. Nava transporta mărfuri care aparțineau atât negustorului grec, cât și domnului Petru Șchiopul. Direct interesat de soarta transportului, principele s-a adresat în repetate rânduri bailului venețian din Constantinopol pentru a obține restituirea bunurilor confiscate⁶⁹. În 1592, Aron Tiranul a procedat într-o manieră asemănătoare față de autoritățile polone. Printr-o scrisoare, el le solicita să-i restituie negustorului său oficial Nikolaos Domesticos Nevridis mărfurile pe care i le confiscaseră cu câțiva ani în urmă⁷⁰. Alte cazuri sunt documentate în timpul dinastiei Movilă (1595-1611)⁷¹.

Comuniunea de interese s-a consolidat prin înrudirea unora dintre familiile de negustori cu cele ale domnilor și boierilor. Avem la dispoziție ca exemple familia Tzigara, care s-a înrudit cu cea a lui Petru Șchiopul⁷²; familia Paleologu, înrudită cu dinastia Movilă⁷³; familia Kaloghera, înrudită cu marii boieri din clanul Prăjescu⁷⁴. În același sens a contribuit numirea unora dintre negustorii greci în aparatul administrativ central. Funcțiile predilecte au fost cele de *mare vistier*, *vistier al II-lea*, *mare postelnic* și *postelnic al II-lea*, întrucât asigurau acces permanent și nelimitat la persoana domnului, veniturile și cheltuielile sale. Cele mai cunoscute cazuri sunt Iani Kaloghera *mare vistier*, Dumitrache Chiriță Paleologul *mare*

⁶⁸ Apetrei, "The case of Nikolaos Domesticos Nevridis," 108-110.

⁶⁹ Esarcu, "Estracte inedite despre România," 239; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IV/2, 1600-1650 (București: Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1884), 123-124; George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Țările Române și Italia până la 1600* (București: Editura Științifică, 1972), 44-45.

⁷⁰ Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, 74-76.

⁷¹ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 12, 1090, 1102-1103; Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)* (București: Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1984), 87.

⁷² Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 11, 534, 705; Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, 337; Camariano-Cioran, *L'Épire et les Pays roumains*, 146-147; A. Pippidi, "De Janina à Venise: fortune et fortune politique," *Revue des Études Sud-Est Européennes* 40, nr. 1-4 (2002): 199; Franck, "Grecii din Moldova," 182.

⁷³ Sever Zotta, "Știri noi despre Movilești," *Arhiva Genealogică* 2 (1913): 230; Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, 322; Apetrei, "A descendent of the Byzantine emperors," 83.

⁷⁴ Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, 312.

postelnic, Zotu Tzigara mare *spătar*, Nikolaos Domesticos Nevridis *vistier al II-lea*, Giovanni Battista Amorosi *vistier al II-lea* și Constantin Vorsi *spătar al II-lea*⁷⁵.

Comuniunea de interese dintre domnii moldoveni și negustorii greci a căpătat în cele din urmă accente politice. Faptul este sesizat mai ales în mediile catolice, care îl reclamă ca pe un aspect negativ, de natură să afecteze majoritatea populației. Potrivit acestora, Moldova “a fost secătuită de tirania turcilor și a grecilor”⁷⁶, iar moldovenii au ajuns un “neam prins în oarecare măsură în mrejele grecilor”⁷⁷. Dincolo de judecățile subiective pe care le fac în plan moral, mediile citate semnalează totuși o realitate profundă. Este vorba despre existența unui tip de politică pe care principii locali o implementau împreună cu sfetnicii și rudele lor de origine greacă⁷⁸. Studiile de caz vin să detalieze această realitate, aducând în atenție utilizarea frecventă a negustorilor greci ca emisari diplomatici. Personaje precum Nikolaos Domesticos Nevridis, Cârstea Ghenovici, Constantin Vorsi, Hector Vorsi sau Dumitrache Chiriță Paleologul au călătorit în Polonia, Italia, Imperiul Habsburgic sau Hanatul Crimeii, pentru a purta mesajele domnilor sau pentru a negocia în numele lor⁷⁹.

În aceste condiții nu este de mirare că una dintre puținele decizii de politică economică ale vremii a venit în sprijinul lor. La finele anilor 1570, negustorii evrei din Polonia reușiseră să se impună în poziția de intermediari în cadrul comerțului regional cu vite. Ei aduceau postavuri în principat, iar cu banii obținuți sau chiar în regim de barter achiziționau animale direct de la producători, spre paguba negustorilor locali. Pentru a rezolva problema, Petru Șchiopul a convocat în 1579 cel mai înalt for consultativ al țării, Adunarea Stărilor. Lucrările sale au reprezentat unul dintre puținele cazuri din istoria instituției în care au participat negustorii țării⁸⁰.

⁷⁵ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 3, 547; *Ibid.*, vol. XIV/1, 85-86; Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, 312, 332, 337; Pippidi, “De Janina à Venise,” *passim*; Apetrei, “A descendent of the Byzantine emperors,” *passim*; Apetrei, “The case of Nikolaos Domesticos Nevridis,” 111.

⁷⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. 3, 251.

⁷⁷ *Ibid.*, vol. 2, 606

⁷⁸ *Ibid.*, vol. 3, 252, 254, 257.

⁷⁹ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 12, p. 380; *Ibid.*, vol. 8, 199-200; Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, 420; Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și polonii* (București: Depozitul Cartea Românească, 1938), 11, 233-234; *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a statului*, vol. 1, 1387-1620, ed. Ileana Leonte, Mihai Fănescu, Mihai Regleanu, Veronica Cute, Lucia Papadopol (București: Direcția Arhivelor Statului, 1957), 309; Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, 299, 322; Ștefan Andreescu, “Michael the Brave’s relations with Poland: the mission undertaken by Spatharius Constantin Vorsi,” *Revue Roumaine d’Histoire* 32, nr. 3-4 (1993): 203-219; Franck, “Grecii din Moldova”, 206; Apetrei, “A descendent of the Byzantine emperors,” 67-69; Apetrei, “The case of Nikolaos Domesticos Nevridis,” 111.

⁸⁰ Gheorghe I. Brătianu, *Sfătul Domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române* (București: Editura Enciclopedică, 1995), 144-145.

Decizia adoptată a fost una drastică: evreilor le-a fost interzis accesul direct la piața internă a țării⁸¹. În felul acesta poziția de intermediari între producătorii locali și piața polonă le-a fost asigurată negustorilor moldoveni. Însă marii câștigători *de facto* ai acestei măsuri au fost domnitorii înșiși și negustorii greci. Primii dispuneau de mijloace fiscale pentru procurarea vitelor⁸², ceilalți de putere administrativă și capitaluri considerabile, astfel încât în deceniile următoare cele mai importante operațiuni au fost derulate de marii vameși greci. Practic, aceștia au ajuns să preia o mare parte din activitatea negustorilor evrei, utilizând chiar schema comercială a celor din urmă: în schimbul vitelor pe care le furnizau în Polonia, preluau pentru Moldova și, probabil pentru Imperiul Otoman, stofe occidentale și poloneze⁸³.

Începuturile unei comunități de afaceri

Activitățile comerciale desfășurate în Moldova sau în relație cu aceasta au dat naștere în timp unei comuniuni de interese a marilor negustori greci. Din păcate, s-au păstrat puține surse care să-i surprindă desfășurând activități colective; studiile de caz vin să sprijine totuși ideea că marii negustori greci au alcătuit o comunitate de afaceri. Structura acesteia avea la bază relații de încredere, alimentate din surse multiple. Una dintre ele a fost dată de legăturile de rudenie dintre membrii săi. Studiile de caz au scos la lumină astfel de legături între familiile Vorsi și Amorosi, Corniact și Servo, Paleologu și Simotas⁸⁴; se poate presupune în consecință că astfel de alianțe de familie erau destul de frecvente. Cea de-a doua a fost reputația bazată pe bună credință. Ea poate fi intuită analizând contractele și testamentele redactate în principat. Din textele lor reiese că negustori precum Ianaki Simotas, Giovanni Battista Amorosi, Sima Vorsi și Panos Limidari erau solicitați frecvent să garanteze prin mărturiile lor autenticitatea documentelor și respectarea clauzelor contractuale⁸⁵. În fine, asocierile între negustorii care comercializau același tip de produse trebuie să fi consolidat de asemenea comunitatea de interese.

⁸¹ Hașdeu, *Arhiva istorică a României*, vol. 1, 173-174.

⁸² Iancu Sasul a introdus primul impozit pe vitele mari, vezi Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu (București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955), 199.

⁸³ Apetrei, "The case of Nikolaos Domesticos Nevridis", 104-105.

⁸⁴ Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, 126, 144; L. Cotovanu, "Le diocèse de Dryinoupolis et ses bienfaiteurs de Valachie et de Moldavie. Solidarités de famille et traits identitaires multiples (XVIe-XVIIe siècles)," în *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și Bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX*, ed. Petronel Zahariuc (Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza," 2009), 252-254.

⁸⁵ Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 21, 398-399, 443; Luca, *Dacoromano-Italica*, 72-73; Pop, Luca, "Alcuni documenti veneziani inediti," 83.

Câteva documente ne arată că membrii comunității erau indiscutabil solidari între ei. Momentele în care se manifesta această stare de spirit erau mai ales cele în care membrii săi se aflau în dificultate. Dispunem de mai multe documente care evocă problemele cu care se confruntau negustorii greci care mergeau cu vite în Transilvania. Unora dintre ei autoritățile locale le-au confiscat mărfurile, alții au fost arestați și închiși; există chiar și situații în care astfel de negustori și-au găsit sfârșitul dintr-un motiv sau altul. În astfel de ocazii, marii vameși, erijați în conducători ai comunității, împreună cu membrii săi marcanți, interveneau prin scrisori pe lângă autoritățile locale pentru a-i elibera pe cei arestați, a le restitui mărfurile și capitalurile fiduciare⁸⁶. Emblematică pentru această atitudine a comunității este o scrisoare din 23 martie 1604, pe care o semnează: “toți câți suntem greci din țară străină: Manea vameș, care a fost mare vameș; Alexe, care este acum mare vameș, Pană Limidar[i] care este negustorul măriei sale voievodului, jupan Zimarel, Mihail Dumitru, Manole Vaida, Dumitru Zubdny, Dumitru Cotyna și toți ceilalți negustori”⁸⁷.

Concluzii

Constituirea comunității de negustori greci din Moldova a început după anul 1540. Impunerea suzeranității otomane și convergența intereselor comerciale ale Porții cu cele ale Poloniei i-au obligat pe principii locali să renunțe atât la politica externă agresivă față de Polonia, cât și la politica comercială de promovare a negustorilor moldoveni drept intermediari în relațiile dintre cele două mari puteri. Aceste schimbări majore au redeschis accesul negustorilor otomani și poloni pe drumul moldovenesc. Prin urmare, ele constituie premisa inițială a procesului de constituire a comunității.

Perioada care a urmat până în jurul anului 1570 a reprezentat cea dintâi dintre etapele acestui proces. Principala realitate economică a perioadei a fost conturarea în Polonia a unei cereri importante de vin cretan, pe fondul excedentelor rezultate din comerțul baltic cu cereale. Acest tip de comerț a atras mai ales negustori din insula Creta, posesori de capitaluri mari. Motivele cele mai probabile pentru care mulți dintre ei s-au stabilit în Moldova au fost concurența puternică a evreilor otomani din anii 1560-70 și eliminarea de către domnii moldoveni a unei părți importante din concurența locală (armenii și sașii din Moldova). Este foarte posibil ca persecutarea celor din urmă să fi avut și un efect de ținere la distanță a evreilor din Imperiul Otoman. Concluzia rezultă din împrejurarea că în Țara Românească, exact în această

⁸⁶ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 12, 1103-1104, 1123-1124.

⁸⁷ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 15/2, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen (Bistrița, Brașov, Sibiu), 1601-1825* (București: Atelierele grafice Socecu & Comp., 1913), 809-810.

perioadă, își fac apariția primii negustori și creditori evrei sefarzi, în vreme ce în Moldova sunt atestați exclusiv evreii aflați în tranzit, care duceau vin și alte produse orientale în Polonia⁸⁸.

Lucrurile au început să se schimbe în anii 1580, când numărul celor stabiliți în principat a crescut semnificativ. Fără îndoială, cauzele au fost multiple. Pentru cei din Creta, cel mai mult au contat probabil creșterea cererii de vin în anii 1570-1580 și deschiderea comerțului venețian după 1570 către supușii săi din insule. Pentru grecii din Imperiul Otoman, a continuat să funcționeze concurența evreilor; la aceasta s-a adăugat apoi criza monetară din anii 1570-1580, care a modificat relațiile financiare dintre autoritățile otomane și domnii Moldovei.

În această etapă, par să fi activat două grupuri de greci: negustorii de vin activi în comerțul la distanță cu Polonia și negustorii de animale implicați mai ales în comerțul regional cu Imperiul Otoman. O distincție este vizibilă și între zonele din care proveneau: pe de o parte familii din insule (Creta, Chios și Cipru), de cealaltă parte familii din Grecia continentală (Epir și Macedonia). Cele două distincții se suprapun în linii generale, astfel încât se poate vorbi despre o anumită specializare regională a acestor familii: cele din insule derulau mai ales tranzacții cu vin, pește, icre, piei, lână, miere și ceară, vehiculate pe rutele maritime; cele din zona continentală preferau mai ales comerțul cu animale, pe rutele terestre care legau Moldova de Constantinopol. Nu se poate vorbi însă despre o specializare strictă a celor două grupuri, întrucât găsim familii din Epir care derulau operațiuni cu vin în Polonia și Lituania, după cum constatăm și familii din insule active în comerțul cu oi pentru Constantinopol. În același sens pledează și constatarea că negustorii de vin se implicau în comerțul regional cu vite pentru Polonia și Transilvania, atunci când arendau vămile sau deveneau negustori oficiali ai domnilor.

La cumpăna secolelor XVI-XVII comerțul cu vin a încetat să mai fie apanajul cretanilor. Traficul major a trecut în mâinile flamanzilor și hanseaticilor din Gdansk, care l-au mutat prin Atlantic, Marea Nordului și Marea Baltică. Ulterior, politicile agrare pe care le-au implementat autoritățile venețiene în Creta i-au pus capăt. Desființarea agresivă a culturilor viticole, cumulată cu o creștere a semnificativă a consumului local au avut efect de foarfecă asupra cantităților disponibile pentru export⁸⁹. Cucerirea otomană a consfințit apoi reorientarea insulei către producția de ulei și săpun. Acesta este momentul în care se pare că cea mai mare parte a

⁸⁸ Eugen Denize, "Sephardic Jews in Wallachia and Moldavia until the Early Nineteenth Century," *Historical Yearbook* 1 (2004): 31-35.

⁸⁹ C. N. Apetrei, "Declinul comerțului internațional cu vinuri cretane și cauzele sale. O revizuire," *Dunărea. Studii și Materiale de Istorie* 1 (2024): 61-71.

negustorilor de vin s-a reorientat către comerțul cu vite, atât către Polonia, cât mai ales către Transilvania⁹⁰.

Sursele cunoscute oferă extrem de puține date despre comerțul negustorilor greci cu produsele orientale, altele decât *malvasia*. Cele câteva informații existente se referă la tranzacții cu lămâi, săpun, covoare turcești, mohair și ulei, pe care le-au încheiat doi dintre marii negustori⁹¹. Explicația nu are legătură cu numărul sau calitatea surselor, ci cu o realitate economică: pe parcursul secolului al XVI-lea comerțul cu produse orientale s-a aflat mai întâi sub controlul armenilor din Liov, iar în ultimele decenii a trecut sub cel al evreilor otomani⁹². Partea rămasă grecilor din acest comerț a fost cea mai redusă, iar partea grecilor din Moldova, una și mai redusă. De aceea, este de crezut că rolul lor în cadrul acestui tip de trafic s-a rezumat la acoperirea cererii interne din Moldova. Prăvăliile grecești care încep să își facă apariția în această epocă trebuie legate probabil de acest comerț local cu mărfuri orientale.

În ciuda acestei poziții inferioare pe care au avut-o în cadrul comerțului la distanță dintre Polonia și Imperiul Otoman, negustorii greci au reușit să se impună în economia Moldovei. Mecanismul pe care l-au perfectat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea a avut la bază folosirea capitalurilor comerciale pentru operațiuni financiare și fiscale. Afacerile negustorilor greci așezați în Moldova s-au dezvoltat abia după ce și-au folosit banii pentru a arenda încasarea taxelor sau după ce i-au împrumutat pe principii locali. Legătura financiară astfel creată a fost consolidată ulterior prin legături de rudenie, apartenența la aceeași confesiune religioasă, interese comerciale și chiar obiective politice comune. Comunitatea de interese a principilor cu negustorii a fost dublată de apariția unei comunități de interese a negustorilor, care s-a suprapus în parte peste cea dintâi. A luat naștere astfel o elită comercială care a avut acces la informații economice, politice și militare de primă mână, s-a bucurat de protecție din partea statului, a dispus de largi puteri administrative, iar în cele din urmă a reușit să influențeze chiar decizia politică a domnitorilor. Grație acestor instrumente de putere, negustorii greci din Moldova au reușit să își însușească părți importante din comerțul regional cu produsele economiei agro-pastorale locale, precum și din comerțul la distanță cu produse orientale și occidentale.

⁹⁰ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 12, 1103-1104, 1123-1124; *Ibid.*, vol. XV/2, 809-810, 838, 852, 855.

⁹¹ Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, 184; Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом*, 187, 189; Володимир Кривонос, "З історії торгівлі італійських купців у Львові в середині XVI-XVII ст.," *Українознавство* 3 (2008): 36.

⁹² Eleonora Nadel Golobič, "Armenians and Jews in medieval Lvov: their role in Oriental trade, 1400-1600," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 20, nr. 3-4 (1979): 365.

Bibliografie

- *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, vol. 10 (Lwow: W drukarni Zakładu narod. im. Ossolińskich, 1884).
- Andreescu, Ștefan. "Michael the Brave's relations with Poland: the mission undertaken by Spatharius Constantin Vorsi," *Revue Roumaine d'Histoire* 32, nr. 3–4 (1993): 203–219.
- Andreescu, Ștefan. "Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova urmașilor lui Petru vodă Rareș," *Studii și Materiale de Istorie Medie* 27 (2009): 25–59.
- Apetrei, Cristian Nicolae. "A descendent of the Byzantine emperors at the court of the Moldavian princes: the Grand Postelnik Dumitrache Chiriță Paleologul," *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe* 2, nr. 1–4 (2010): 63–93.
- Apetrei, Cristian Nicolae. "Declinul comerțului internațional cu vinuri cretane și cauzele sale. O revizuire," *Dunărea. Studii și Materiale de Istorie* 1 (2024): 61–71.
- Apetrei, Cristian Nicolae. "Forme de integrare socială a grecilor din Țara Românească și Moldova în a doua jumătate a sec. al XVI-lea. Câteva observații generale." În *Arheologie și istorie în spațiul carpato-balcanic*, editat de Denis Căprăroiu. Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2011.
- Apetrei, Cristian Nicolae. "Greek merchants in the 16th century Romanian Principalities. New case study: the Vorsi family," *Istros* 18 (2012): 405–433.
- Apetrei, Cristian Nicolae. "Greek merchants in the Romanian principalities in the 16th century: the case of Nikolaos Domesticos Nevridis," *Istros* 17 (2011): 95–121.
- Apetrei, Cristian Nicolae. "O relație reconsiderată. Negustorii din familia Corniact și Moldova în anii 1540–1570," *Istros* 20 (2014): 545–583.
- Braudel, Fernand. *Jocurile schimbului*, traducere de Adrian Riza, vol. 1–2. București: Meridiane, 1985.
- Brătianu, Gheorghe I. *Sfatul Domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*. București: Editura Enciclopedică, 1995.
- Camariano–Cioran, Ariadna. *L'Epire et les Pays roumains. Contributions à l'histoire des relations gréco-roumaines*. Iannina: Association d'Etudes Epirotes, 1984.
- Cantacuzino, Ion Mihai. *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vâltoarea secolelor*. București: Albatros, 1996.

- Caproșu, Ioan. *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea*. Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza,” 1989.
- *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a statului*, vol. 1, 1387–1620, editat de Ileana Leonte, Mihai Fănescu, Mihai Regleanu, Veronica Cute, Lucia Papadopol. București: Direcția Arhivelor Statului, 1957.
- *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale. Supliment*, vol. 1, 1403-1700, editat de Maria Soveja, Mihai Regleanu, Doina Tinculescu, Marcel–Dumitru Ciucă, Gabriela Birceanu. București: Direcția Arhivelor Statului, 1975.
- *Călători străini despre Țările Române*, vol. 2, editat de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1970.
- *Călători străini despre Țările Române*, vol. 3, editat de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1971.
- *Călători străini despre Țările Române. Supliment*, vol. 1, editat de Ștefan Andreescu, Marian Coman, Alexandru Ciocîltan, Ileana Cazan, Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea și Tatiana Cojocar. București: Editura Academiei Române, 2004.
- Constantin Tofan, “Dregători ai Țării Moldovei în Evul Mediu: vameșii (secolele XIV–XVII),” *Memoria Antiquitatis* 22 (2001): 511-529.
- Corfus, Ilie. *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*. București: Editura Academiei R.S.R., 1979.
- Corfus, Ilie. *Mihai Viteazul și polonii*. București: Depozitul Cartea Romanească, 1938.
- Cotovanu, Lidia. “Le diocèse de Dryinoupolis et ses bienfaiteurs de Valachie et de Moldavie. Solidarités de famille et traits identitaires multiples (XVIe–XVIIe siècles).” În *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și Bisericile răsăritene în secolele XIV–XIX*, editat de Petronel Zahariuc. Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza,” 2009.
- Cotovanu, Lidia. *Émigrer en terre valaque: Estimation quantitative et qualitative d’une mobilité géographique de longue durée (seconde moitié du XIVe–début du XVIIIe siècle)*. Brăila: Istros, 2022.
- Crăciun, Maria. “Tolerance and persecution: political authority and religious difference in late medieval Moldavia,” *Colloquia. Journal of Central European History* 10-11, nr. 1-2 (2003-2004): 5-58.
- Crăciun, Maria. *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujană, 1996.

- Denize, Eugen. "Sephardic Jews in Wallachia and Moldavia until the Early Nineteenth Century," *Historical Yearbook* 1 (2004): 27-42.
- *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 3, 1571-1590, editat de Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan și Mihail Roller. București: Editura Academiei R.P.R., 1951.
- *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVI*, vol. 4, 1591-1600, editat de Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan și Mihail Roller. București: Editura Academiei R.P.R., 1952.
- *Documente privind istoria României. A, Moldova, veacul XVII*, vol. 1, 1601-1605, editat de Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan, Mihail Roller. București: Editura Academiei R.P.R., 1952.
- *Documente privind istoria României. B, Țara Românească, veacul XVI*, vol. 5, 1581-1590, editat de Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cîmpina, Eugen Stănescu, David Prodan și Mihail Roller. București: Editura Academiei R.P.R., 1952.
- Dursteler, Eric R. *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.
- Dziubiński, Andrzej. *Na szlakach Orientu: Handel między Polska a Imperium Osmańskie w XVI-XVIII wieku*. Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 1998.
- Epstein, Mark Alan. *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980.
- Esarcu, Constantin. "Estracte inedite despre România din dispacele trimișilor venețieni la Constantinopol între anii 1558–1600, adunate în arhivele Veneției," *Columna lui Traian* 5, nr. 9 (1874): 8-9, 70-72, 121-122, 154-156, 238-240.
- Franck, Gerd. "Grecii din Moldova – între integrare și asimilare (sfârșitul secolului XVI – prima jumătate a secolului XVII). Modele de ascensiune socială." În *Etnie și confesiune în Moldova medievală*, editat de Ion Toderășcu. Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza," 2006.
- Furnică, Dumitru Z. *Documente privitoare la comerțul românesc, 1473-1868*. București: Tipografia "România Nouă", 1931.
- Gemil, Tahsin. *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)*. București: Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1984.

- Goffman, Daniel. "Jews in Early Modern Ottoman Commerce." În *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, 15th to 20th Century*, editat de Avigdor Levy. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2002.
- Grigore Ureche. *Letopiseșul Țării Moldovei*, editat de P. P. Panaitescu. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1955.
- Hașdeu, B. P. *Arhiva istorică a României*, vol. 1. București: Imprimeria Statului, 1864-1865.
- Hriban, Cătălin Iulian. "The destruction of Armenian churches in 1551 in Moldavia documented by the finds of 2000-2001 archaeological campaign in The Dormition Church (Armenian) in Botoșani," *Arheologia Moldovei* 39 (2016): 301-311.
- Hurmuzaki, Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 4/2, 1600-1650. București: Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1884.
- Hurmuzaki, Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 8, 1476-1650. București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1894.
- Hurmuzaki, Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 11, *Acte din secolul al XVI-lea (1617-1612) relative mai ales la domnia și viața lui Petru-Voda Șchiopul, 1517-1612*, editat de N. Iorga. București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1900.
- Hurmuzaki, Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 12, *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai-Vodă Viteazul*, editat de N. Iorga. București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1903.
- Hurmuzaki, Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 14/1, *Documente grecești (1320-1716)*, editat de N. Iorga. București: Librăriile Socec & Co, 1915.
- Hurmuzaki, Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 15/2, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen (Bistrița, Brașov, Sibiu), 1601-1825*. București: Atelierele grafice Socecu & Comp., 1913.
- Iorga, N. "Armenii și românii. O paralelă istorică," *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a II-a, 36 (1913-1914): 1-39.
- Iorga, N. *Istoria comerțului românesc*, vol. 1, *Epoca veche*. București: Tiparul Românesc, 1925.
- Iorga, N. *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul. Regeste și documente din arhivele orașului Lemberg*. București: Tipografia Marinescu & Șerban, 1900.
- Iorga, N. *Scrisori de negustori*. București: Datina Românească, 1925.
- Iorga, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 5, *Cărți domnești, zapise și răvașe*. București: Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1903.

- Iorga, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 6, *Cărți domnești, zapise și răvașe*. București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu, 1904.
- Iorga, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 19, *Documente felurite*. București: Atelierele grafice Socecu & Comp., 1910.
- Iorga, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 23, *Acte străine din arhivele Galiției, vechii Prusii și Țărilor de Jos*. București: Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1913.
- Johannes Sommer Pirnensis, Antonius Maria Gratianus. *Viața lui Despot Vodă*, ed. Traian Diaconescu. Iași: Institutul European, 1998.
- Joudiou, Benoît. "La réaction orthodoxe face aux étrangers dans le principautés roumaines au XVIe siècle." În: *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e-XVIe siècles)*, ed. Michel Balard, Alain Ducellier. Paris: Sorbonne Editions, 2002.
- Lane, Frederic C. *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1973.
- Lăzărescu, George și Stoicescu, Nicolae, *Țările Române și Italia până la 1600*. București: Editura Științifică, 1972.
- Luca, Cristian. "Aspetti riguardanti in trafficki mercantili e la circolazione del denaro tra Venezia, Constantinopoli e i Principati Romeni nei secoli XVI-XVIII." În *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: Quattro secoli di rapporti e influssi interscorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, editat de Cristian Luca și Gianluca Masi. Brăila: Istros, 2007.
- Luca, Cristian. "Despre rolul orașului Galați în comerțul exterior al Moldovei (sfârșitul secolului XVI–secolul XVII-lea)," *Perspective asupra istoriei locale în viziunea tinerilor cercetători* 1 (2005): 45-53.
- Luca, Cristian. "Three Families of Levantine Merchants from Constantinople in the Late Sixteenth Century International Maritime Trade in North–Western Black Sea and Lower Danube Areas", *Transylvanian Review* 29, Suppl. 1 (2020): 75-86.
- Luca, Cristian. "Un protagonist al vieții politice și economice din Țările Române în primele decenii ale secolului al XVII-lea: Constantin Battista Vevelli," *Argessis. Studii și Comunicări. Istorie* 13 (2004): 195-202.
- Luca, Cristian. *Dacoromano-Italica: Studi ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI-XVIII*. Cluj-Napoca: Academia Română, 2008.
- Masi, Gianluca. "La lettera di Antonio Pandolfi a Piero Machiavelli sulle vicende del principato di Moldavia negli anni 1547-1563 (cod. Pal. 815 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze)," *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 6-7 (2004-2005): 355-377.

- Maxim, Mihai. "Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea," *Revista de Istorie* 32, nr. 9 (1979): 1731-1765.
- Mehmet, Mustafa A. *Documente turcești privind istoria României*, vol. 1, 1455-1774. București: Editura Academiei R.S.R., 1976.
- Minea, Ilie. "Aron Vodă și vremea sa." *Cercetări Istorice* 8-9, nr. 1 (1932-1933): 103-184.
- Murgescu, Bogdan. *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*. București: Editura Enciclopedică, 1996.
- Murgescu, Bogdan. *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*. Iași: Polirom, 2012.
- Nadel Golobič, Eleonora. "Armenians and Jews in medieval Lvov: their role in Oriental trade, 1400-1600," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 20, nr. 3-4 (1979): 345-388.
- Năsturel, Petre Ș. și Falangas, Andronikos. "Istoria moaștelor piciorului Sf. Ioan Botezătorul de la mănăstirea Secu," *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg* 15 (1989): 147-173.
- Osipian, Alexandr. "Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250-1700: Integration of Armenian Trading Diaspora in Moldavian Principality," *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook* (2012-2013): 111-156.
- Pamuk, Şevket. "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914." În *An Economic and Social History of Ottoman Empire*, vol. 2, 1600-1914, editat de Surayia Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Panaite, Viorel. "The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia in Relation to the Ottoman Porte." În *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries*, editat de Gábor Kármán și Lovro Kunčević. Brill: Leiden, 2013.
- Papacostea, Șerban. *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*. București: Corint, 2001.
- Papacostea, Șerban. *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*. București: Corint, 1999.
- Păun, Radu G. "Some observations on the historical origins of the «Phanariot phenomenon» in Moldavia and Wallachia." În *Greeks in Romania in the Nineteenth Century*, editat de Gelina Harlaftis, Radu Păun. Athens: Alpha Bank, 2013.

- Pippidi, Andrei. “«Bilicâne». Legendă și realitate”, *Studii și Materiale de Istorie Medie* 27 (2009): 61-73.
- Pippidi, Andrei. *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*. București-Paris: Editura Academiei R.S.R. & Éditions de C.N.R.S., 1980.
- Pop, Ioan–Aurel și Luca, Cristian, “Alcuni documenti veneziani inediti riguardanti i mercanti cretesi Servo a la loro presenza in Moldavia fra Conque e Seicento,” *Quaderni della Casa Romena di Venezia* 3 (2004): 73-83.
- Pop, Ioan–Aurel și Luca, Cristian. “Date privitoare la zona Dunării de Jos în izvoare venețiene din secolele XVI-XVII,” *Danubius* 22 (2004): 33-45.
- Pungă, Gheorghe. *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*. Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza,” 1994.
- *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV-începutul celui de-al XVIII-lea*, vol. 1, 1408-1632, editat de J. S. Grosul, A. C. Oțetea, A. V. Novoselski și L. P. Cerepnin. Moscova: Știința, 1965.
- Rezachevici, Constantin. *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*, vol. 1, *Secolele XIV-XVI*. București: Editura Enciclopedică, 2001.
- Roth, Cecyl. *The House of Nasi: The Duke of Naxos*. Skokie: Varda Books, 2002.
- Rybarski, Roman. *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, vol. 1-2, *Źablice i materiały statystyczne*. Poznań: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1928-1929.
- Stoicescu, Nicolae. *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII*. București: Editura Enciclopedică Română, 1971.
- Stopka, Krzysztof. “Interakcje etniczne w mieście Staropolskim. Kamieniec Podolski w ujęciu źródeł ormiańskich od XV do połowy XVII wieku,” *Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej* 11 (2010): 85-124.
- Veinstein, Gilles. “Comment Soliman le Magnifique préparait ses campagnes: la question de l’approvisionnement (1544-1545, 1551-1552)?” În *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, editat de Faruk Bilici, Ionel Căndea și Anca Popescu. Brăila: Istros, 2007.
- Veress, Andrei. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 1, *Acte și scrisori (1527-1572)*. București: Cartea Românească, 1929.

- Veress, Andrei. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 2, *Acte și scrisori (1573-1584)*. București: Cartea Românească, 1930.
- Veress, Andrei. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 3, *Acte și scrisori (1585-1592)*. București: Cartea Românească, 1931.
- Villain-Gandossi, Christiane. “Les dépêches chiffrées de Vettore Bragadin, baile de Constantinople (12 juillet 1564–15 juin 1566),” *Turcica. Revue d’Études Turques*, 9/2-10 (1979): 52-106.
- Zotta, Sever. “Știri noi despre Movilești,” *Arhiva Genealogică* 2 (1913): 206-245.
- Zubrzycki, Djonizy. *Kronika miasta Lwowa*. Lwow: Drukiem Staupigianiskim, 1844.
- Μασροειδη, Φανη. “Προσωπα και δραστηριότητες το β’ μισο του 16^{ου} αιωνα”, *Δωδωνη: ιστορια και αρχαιολογια* 27 (1998): 58-161.
- Μασροειδη, Φανη. *Ο Ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600). Κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες*. Ιωαννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννινων, 1992.
- Кривонос, Володимир. “Торгівля левантійським вином у Львові в середині XVI – першій половині XVII ст”. În *Львів: місто, суспільство, культура*, vol. 3, editat de M. Мудрого. Liov, 1999.
- Подградская, Е. М., *Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII веках*. Chișinău: Издательство ЦК КП Молдавии, 1968.